

Τα όρια της λογικής της ελευθερίας του λόγου και η κοινωνία των πολιτών

Σκέψεις για την συνταγματικότητα της πρότασης νόμου
που απαγορεύει τη δημοσίευση προκηρύξεων τρομοκρατικών οργανώσεων

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Στις 26 Σεπτεμβρίου 1989, η τρομοκρατική οργάνωση «17 Νοέμβρη» έπληξε για πρώτη φορά τον πολιτικό κόσμο, δολοφονώντας το βουλευτή της Νέας Δημοκρατίας Παύλο Μπακογιάννη.

Η πράξη αυτή, που στόχευε στην υπονόμευση και αποσταθεροποίηση της δημοκρατικής μας κοινωνίας, αναζωπύρωσε τον προβληματισμό σχετικά με τα προσφορότερα μέτρα για την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας.

Στα πλαίσια αυτά, η βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας Ντόρα Μπακογιάννη, που διαδέχθηκε στο βουλευτικό αξίωμα το σύζυγό της, ως εκπρόσωπος του λαού της Ευρυτανίας κατά τις εκλογές της 5ης Νοεμβρίου 1989, εισηγήθηκε στο κοινοβούλιο πρόταση νόμου που απαιτούσε τη δημοσίευση από τον τύπο και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης ανακοινώσεων, με τις οποίες τρομοκρατικές οργανώσεις αναλαμβάνουν την ευθύνη των ενεργειών τους εις βάρος της ζωής ή της σωματικής ακεραιότητας των πολιτών¹.

Μια τέτοια προκήρυξη είχε πράγματι δημοσιευθεί αυτούσια σε ένα μεγάλο μέρος του τύπου των Αθηνών μετά τη δολοφονία του Μπακογιάννη. Με αυτή, όπως και με εκείνες που συνόδευσαν προηγούμενες ενέργειές της, η τρομοκρατική οργάνωση, αυτοανακηρυσσόμενη φορέας επαναστατικής λαϊκής πάλης, επιχειρεί την απολογία και πολιτική θεμελίωση των εγκληματικών της πράξεων βίας και αναλαμβάνει το ρόλο τιμητού προσώπων και πραγμάτων, που κατά την αυθαίρετη κρίση της αντιστρατεύονται τα λαϊκά συμφέροντα.

Το παρόν άρθρο μελετά το πρόβλημα της συνταγματικότητας αυτής της πρότασης νόμου².

Α. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

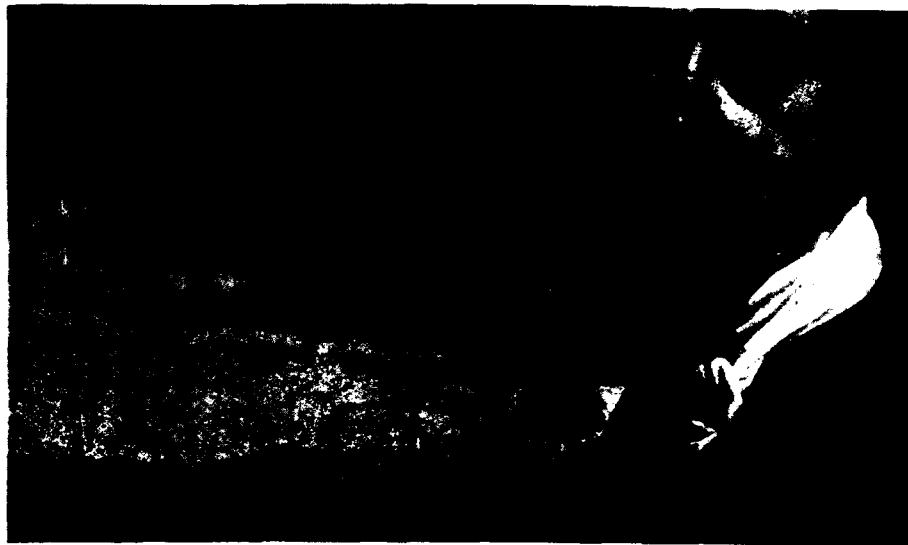
Ένα ιδιαίτερα σημαντικό σημείο στην αγόρευση της εισηγήτριας αφορά το επίπεδο, στο οποίο εκινείτο η ανάλυσή της σχετικά με τη συνταγματικότητα της πρότασης νόμου. Αντικρούοντας την άποψη ότι η προτεινόμενη ρύθμιση προσβάλλει την ελευθεροτυπία, τόνισε την ανάγκη αποφυγής μιας αφόρητης νομικής στενότητας κατά την εκτίμηση της ρύθμισης³.

Η επιχειρηματολογία της επεδίωκε να αποσαφηνίσει τη σχέση της ρυθμιζόμενης ύλης (ανακοίνωση - προκήρυξη τρομο-

κρατικών οργανώσεων) προς το ουσιαστικό περιεχόμενο του συνταγματικού δικαιώματος (ελευθερία της έκφρασης προφορικά και δια του τύπου). Η εισηγήτρια υποστήριξε την ύπαρξη ενότητας της βίαιης τρομοκρατικής πράξης και της προκήρυξης, με την οποία οι δράστες αναλαμβάνουν την ευθύνη της και επιχειρούν να τη δικαιολογήσουν. Αρνήθηκε τη δυνατότητα απομόνωσης, στα πλαίσια της νομικής ανάλυσης, του ενός στοιχείου από το άλλο⁴. Τέλος προσδιόρισε ότι οι επιδιωκόμενοι σκοποί της προτεινόμενης ρύθμισης ήταν η έμπρακτη αντίθεση στην τρομοκρατία και η παρεμπόδιση του έργου των τρομοκρατών⁵. Η αξία μιας τέτοιας ανάλυσης του θέματος έγκειται, κατ' αρχήν, στη γενικότερη αντιμετώπιση των περιορισμών των συνταγματικά προστατευόμενων δικαιωμάτων. Στο βαθμό που εξέθεσε με μια θετική και συγκεκριμένη επιχειρηματολογία τις διαφορές ουσίας, που υπάρχουν μεταξύ τρομοκρατικής προκήρυξης και συνταγματικά προστατευόμενου δικαιώματος, απέφυγε να θεμελιώσει τη συνταγματικότητα των προτεινόμενων περιορισμών στη συνταγματική πρόβλεψη της επιφύλαξης του νόμου. Η έμφαση αυτή στο ουσιαστικό περιεχόμενο του προστατευόμενου δικαιώματος παρέχει τη δυνατότητα μιας τελολογικής ανάγνωσης της νομολογίας του Αρείου Πάγου που προβλέπει ότι «οι νόμοι μπορούν να θέτουν απαγορεύσεις και κυρώσεις, όχι βέβαια απεριορίστα αλλά... εκ λόγων κοινωνικού και δημοσίου συμφέροντος»⁶. Αντικείμενο της νομικής έρευνας και επιχειρηματολογίας είναι ο έλεγχος των σκοπών που προάγει η ρύθμιση σε σχέση με τα μέσα που νιοθετεί για την επίτευξη των σκοπών αυτών. Ο έλεγχος αυτός είναι τελολογικής φύσης. Το κρίσιμο θέμα, που τίθεται κατά την ανάλυση των συνταγματικών δικαιωμάτων, είναι κατά πόσον συμβιβάζεται η ένταση και η ποιότητα των περιορισμών που θέτει ο νόμος, με το ουσιαστικό περιεχόμενο του δικαιώματος, που αναγνωρίζει το Σύνταγμα⁷. Το μέσο, εφόσον δεν είναι καταφανώς ακατάλληλο, απρόσφορο για την εξυπηρέτηση ενός συνταγματικού σκοπού, εξαρτάται κατ' αρχήν από την επιλογή του νομοθέτη. Αυτό όμως δεν ισχύει, εφόσον υπάρχει συνταγματική πρόβλεψη που ρυθμίζει ειδικά ένα θέμα. Εφόσον τα μέσα που επιλέγει ο νομοθέτης για την εξυπηρέτηση των συνταγματικών

χο την ευρύτερη διάδοση των ιδεών, η ελευθερία της έκφρασης είναι το θεμέλιο για την υλοποίηση της λαϊκής κυριαρχίας. Είναι τέλος άρρηκτα συνδεδεμένη με την κοινωνική πρόοδο της δημοκρατικής πολιτείας. Η σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα εξελίσσεται συνεχώς και η επίλυση των προβλημάτων προϋποθέτει την ανταλλαγή ιδεών και επιχειρημάτων και την προσπάθεια σύνθεσής τους με στόχο την

θεμιτών σκοπών του επηρεάζουν το θέμα αυτό, θα πρέπει να συμβιβάζονται με την συνταγματική ρύθμιση. Στη συνέχεια του άρθρου αυτού θα επιχειρηθεί μια τελολογική ανάλυση του θέματος που μελετάται.

Β. Το περιεχόμενο της ελευθερίας του λόγου

Η ελευθερία της έκφρασης είναι προϋπόθεση για την ανάπτυξη, καλλιέργεια και ολοκλήρωση της προσωπικότητας του ανθρώπου, σύμφωνα με τις κλίσεις του. Από την άποψη αυτή είναι ένα ατομικό δικαίωμα σχετικό προς ότι οι Αγγλογάζωνες ονομάζουν Self Assertion. Μέσα από τη διαδικασία εξασφάλισης του ανθρώπου, στα πλαίσια του κοινωνικού συνόλου, γίνεται δυνατή η ανάπτυξη του πνεύματος της ελευθεροφροσύνης και παρηγορίας, που χαρακτηρίζει τον υπεύθυνο και συνειδητό πολίτη. Από την άποψη αυτή η ελευθερία της έκφρασης αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της Δημοκρατίας⁸. Συνδυνασμένη με την συνταγματική αρχή της ισότητας, η ελευθερία της έκφρασης εγγυάται το δικαίωμα των πολιτών να συμβάλλουν στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, χωρίς διακρίσεις, λόγω των πολιτικών πεποιθήσεών τους και χωρίς κίνδυνο αποκλεισμού ή κυρώσεων εξ αιτίας αυτών⁹. Καθώς συνδέεται οργανικά με τα δικαιώματα συλλογικής δράσης (συνέρχεσθαι, συνεταιρίζεσθαι) με στό-

ξεύρεση της επωφελέστερης λύσης. Ο βαθμός, στον οποίο η ορθολογική επιχειρηματολογία και η πεποίθηση ότι ο διάλογος αποδίδει έχουν εμπεδωθεί στο πολιτικό ήθος μιας κοινωνίας, επηρεάζει ευθέως την ικανότητα της να προσαρμόζεται στις μεταβαλλόμενες συνθήκες¹⁰.

Η ελευθερία της έκφρασης, ιδιαίτερα αυτής που έχει πολιτικό περιεχόμενο, που προβάλλει μιαν αντίληψη για το κοινό καλό, προάγει ζωτικές κοινωνικές αξίες. Γι αυτόν ακριβώς το λόγο η συνταγματική προστασία της πολιτικής έκφρασης και των θεσμών, όπως της ελευθεροτυπίας με την οποία είναι συνυφασμένη η ελεύθερη έκφραση, πρέπει να ερμηνεύεται κατά τον ευρύτερο τρόπο, ώστε να βρίσκεται, κατά το δυνατόν, υπεράνω κρατικών περιορισμών.

Γ. Η οργανική σχέση μεταξύ προκήρυξης-τρομοκρατικής βίας. Σύγκριση με τα συνταγματικώς προστατευόμενα πολιτικά μηνύματα

Πολιτικά μηνύματα και θέσεις χαίρουν ευρείας συνταγματικής προστασίας, όταν όσον αφορά τον τρόπο διάδοσής τους, τηρούν τις δημοκρατικές διαδικασίες, και όταν, όσον αφορά το περιεχόμενό τους, λειτουργούν ή τουλάχιστον υπάρχει περι-

θώριο να λειτουργήσουν ως ερεθίσματα στους πολίτες για κοινωνικό προβληματισμό¹¹. Προστατευόμενο συνταγματικά μήνυμα είναι αυτό που επιδιώκει την καταξίωσή του μέσω της πειστικότητάς του. Στη βάση της ελευθερίας της έκφρασης βρίσκεται το ανθρωποκεντρικό στοιχείο: Η πίστη στον ορθό λόγο, στην ανάδειξη της κοινωνικά επωφελέστερης λύσης μέσα από την αντιπαράθεση των ιδεών.

Με βάση την τελευταία αυτή θέση μπορεί να υποστηριχθεί ότι η ελευθερία του πολιτικού λόγου περιλαμβάνει και μηνύματα, το περιεχόμενο των οποίων εκθειάζει την βία ως μέσο πολιτικής αλλαγής, εφόσον η ανατρεπτική προτροπή δεν δημιουργεί άμεσο κίνδυνο να οδηγήσει πραγματικά σε βίαιη δράση¹². Το επαναστατικό κήρυγμα, ως δριμύεια ριζοσπαστική κριτική, που ασκείται στο ιδεολογικό επίπεδο και που επιδιώκει να κλονίσει την κοινωνική αποδοχή των κρατούντων πολιτειακών θεσμών, προστατεύεται από τη συνταγματική τάξη μιας φιλελεύθερης και Δημοκρατικής Κοινωνίας, διότι η ακρότητα του μηνύματος μπορεί να είναι αναγκαία, ώστε, με το ξάφνιασμα και την εντύπωση που προκαλεί, να κοινοποιήσει σε ευρύτερο κοινωνικό κύκλο το έντονο ενδιαφέρον, που άτομα ή ομάδες μπορεί να έχουν για προβλήματα, τα οποία προκύπτουν στα πλαίσια της κοινωνικής ζωής¹³.

Σύμφωνα με τη θεωρία της ελευθερίας του λόγου είναι προτιμότερο να εκδηλωθεί μία ριζοσπαστική προτροπή, παρά να καταπιεστεί και να κατασταλεί. Εάν η ανατρεπτική προτροπή εκφράζει διαμαρτυρία για πραγματικές και αντικειμενικές ανάγκες, τότε η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης και το πολιτικό σύστημα μπορεί να οδηγήσουν στη λήψη των απαραίτητων μέτρων που θα απαλείψουν τα αίτια της. Αν, αντίθετα, η ανατρεπτική προτροπή εκφράζει απλώς ατομική αντίληψη, χωρίς ευρύτερη κοινωνική βάση, τότε το μήνυμα θα έχει μηδαμινή απήχηση και αν ο ομιλητής επιχειρήσει να μετατρέψει το κήρυγμα της βίας σε βίαιη πράξη, τότε ο ποινικός νόμος θα το σταματήσει. Μία από τις σπουδαιότερες λειτουργίες της ελευθερίας της έκφρασης είναι να εξισορροπεί τις αντίρροπες τάσεις για συνταγματική συνέχεια και αλλαγή¹⁴.

Αυτή η προβληματική που θεμελιώνει τη συνταγματική προστασία πολιτικών απολογιών της βίας, δεν συντρέχει στην περίπτωση της προκήρυξης της τρομοκρατικής οργάνωσης. Η τελευταία βρίσκεται στον αντίποδα του συνταγματικά προστατευόμενου μηνύματος. Η τρομοκρατική προκήρυξη έπεται μιας ήδη τετελεσμένης πράξης βίας. Η πράξη βίας, που μεθοδεύεται έτσι, ώστε να προκαλέσει τρόμο και να συγκεντρώσει τα φώτα της δημοσιότητας και η πολιτική προκήρυξη που ε-

πιχειρεί να τη νομιμοποιήσει, βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση. Το πολιτικό μήνυμα της τρομοκρατικής οργάνωσης, ακριβώς επειδή έχει ως μέσο διάδοσης του την δολοφονία, διαφοροποιείται από οποιοδήποτε μήνυμα, που εκθειάζει την επαναστατική βία ως μορφή πολιτικής δράσης, αλλά δεν προχωρεί στην υλοποίησή της. Στην τελευταία περίπτωση κυρίαρχο στοιχείο είναι το δικαίωμα κάθε πολίτη να απορρίπτει ιδεολογικά τις αξίες που υιοθετεί η έννομη τάξη και τις πραγματώνει μέσω του θετικού δικαίου και να προχωρεί σε δριμεία κριτική σε κοινωνική κλίμακα, έστω και αν στην πλειοψηφία των μελών της κοινωνίας φαίνεται ασθητική και εξοργιστική.

Στην περίπτωση της τρομοκρατικής ενέργειας, το αντικειμενικό γεγονός της προμελετημένης και ψυχρής δολοφονίας είναι το βαρύνον στοιχείο που χρωματίζει το όλον συμβάν.

Το τρομοκρατικό μήνυμα δεν στοχεύει στη διαμόρφωση συνειδήσεων, στην ιδεολογική διαπαιδαγώγηση των πολιτών-αποδεκτών του, όσον αφορά τις πολιτικές αξίες, αλλά στην αποσταθεροποίηση του κοινωνικού σώματος. Ο αντίκτυπος του μηνύματος δεν οφείλεται στο περιεχόμενό του, αλλά στον τρόπο που προξενεί στους πολίτες. Αυτά ακριβώς τα στοιχεία τόνισε και η εισηγητική έκθεση που συνόδευε την πρόταση νόμου¹⁵.

Από την παραπάνω ανάλυση το συσπώδες συμπέρασμα είναι ότι, όσον αφορά την ελευθερία της πολιτικής έκφρασης, (νοουμένης τόσο ευρέως ώστε να συμπεριλαμβάνει και την ανατρεπτική προτροπή), η πρόταση νόμου δεν έχει προληπτικό χαρακτήρα. Στην περίπτωση που ρυθμίζει, η βία έχει ήδη εκδηλωθεί. Αυτό είναι το κρίσιμο στοιχείο διάκρισης της παραπάνω πρότασης από τα προηγούμενα νομοθετικά μέτρα, τα οποία ποινικοποιούσαν τον λόγο, που υιοθετούσε την πολιτική βία. Τέτοια μέτρα ήσαν από την παλαιότερη Συνταγματική μας Ιστορία το περίφημο Ιδιώνυμο, μετεγενέστερα ο νόμος 509 και πιο σύγχρονα ο νόμος 774 του 1978¹⁶.

Χαρακτηριστικό όλων αυτών των μέτρων ήταν ότι στην εφαρμογή τους μπορούσε να διωχθεί ποινικά και η απλή ανατρεπτική προτροπή, που ωθείτο από ιδεολογικά κίνητρα και δεν οδηγούσε σε αρνητικές συνέπειες, δηλαδή σε πραγματική της βίας.

Λειτουργώντας προληπτικά ο νόμος, δια της απαγορεύσεως που επέβαλλε, προεξοφλούσε ως αρνητικές τις κοινωνικές επιπτώσεις, που θα είχε η έκφραση του μηνύματος και οδηγούσε σε επικίνδυνες για την πολιτική ελευθερία ανιχνεύσεις της βούλησης των πολιτών και των πεποιθήσεών τους.

Αντίθετα στην πρόταση νόμου για τις

προκηρύξεις η κρατική εξουσία επεμβαίνει μετά την ολοκλήρωση της βίαιης πράξης¹⁷. Αυτή η τελευταία είναι ένα αντικειμενικό γεγονός που αποτρέπει τον εφαρμοστή να στηρίξει την κρίση του στην ιδεολογική συγκρότηση του ομιλητή. Μάλιστα η εισηγητική έκθεση στο σημείο αυτό ήταν ιδιαίτερα σαφής και κατηγορηματική: «Δηλαδή, κύριοι συνάδελφοι, αυτές οι οργανώσεις που λένε» ναι, εμείς είμα-

στε οι δολοφόνοι. «αυτές οι προκηρύξεις θα απαγορεύονται από το νόμο και καμιά άλλη»¹⁸.

Είναι χαρακτηριστικό ότι, επιδεικνύοντας μία αξιέπαινη φρόνηση¹⁹, η πρόταση νόμου περιστέλλει τη δυνατότητα της διοικητικής αρχής να δοκιμάσει τα όρια της διακριτικής της ευχέρειας, επεκτείνοντας την εφαρμογή του νόμου σε αμφισβητούμενες περιπτώσεις. Μόνο το μήνυμα αυτού που με την ίδια τη βούλησή του αναλαμβάνει, «διεκδικεί» ευθύνη για την τέλεση της πράξης -που υποστηρίζει δηλαδή ότι είναι ο δράστης της- εμπίπτει στα πλαίσια της απαγόρευσης. Συμπερασματικά είναι θεμελιωμένη η άποψη, σύμφωνα με την οποία η πρόταση νόμου συμβιβάζεται με την συνταγματική επιταγή, (άρθρο 14 & 1) που ορίζει ότι έκαστος δύναται να εκφράζει προφορικά, εγγράφως και δια του τύπου τους στοχασμούς του τηρών τους νόμους του κράτους, διότι η τρομοκρατική ενέργεια προσβάλλει βάνανυσα τα δικαιώματα των άλλων και υπερβαίνει τα όρια της ελευθερίας του λόγου.

Δ. Η απαγόρευση της δημοσιεύσεως και η ελευθερία του τύπου

Η πρόταση νόμου, για να διασπάσει την διαλεκτική σχέση βίας-τρομοκρατικής προκηρύξης και να δυσκολέψει έτσι την

τρομοκρατική ενέργεια, επιλέγει ως μέσο την απαγόρευση της δημοσίευσης δια του τύπου και γενικά δια των μέσων μαζικής πληροφόρησης των ανακοινώσεων των τρομοκρατικών οργάνωσης. Η συνταγματικότητα της απαγόρευσης αυτής δεν κρίνεται με μέτρο το απλώς πρόσφορο του μέσου που επιλέγει η νομοθετική εξουσία για την προώθηση συνταγματικών σκοπών. Η απαγόρευση αυτή, αποτελώντας ένα περιορισμό του τύπου, θα πρέπει να κριθεί σύμφωνα με το γράμμα και το πνεύμα του Συντάγματος (παράγραφος 2 του άρθρου 14) που ορίζει ότι «ο τύπος είναι ελεύθερος. Η λογοκρισία και παν άλλο προληπτικό μέτρο απαγορεύεται».

Η τρομοκρατική δράση (πράξη βίας και προκήρυξη-μήνυμα), στο βαθμό που στοχεύει στην αποσταθεροποίηση των δημοκρατικών θεσμών και στην ανακοπή της κοινωνικής δυναμικής που γεννάται από την εύρυθμη λειτουργία τους, προσπαθεί να επηρεάσει την κοινή γνώμη. Η τρομοκρατική δράση δημιουργεί την ανάγκη ιδεολογικής αφύπνισης και επανεβεβαίωσης των αξιών που εκφράζουν και υλοποιούν οι δημοκρατικοί θεσμοί, καθώς και ευαισθητοποίηση της κοινωνίας σχετικά με το περιεχόμενό τους. Επιδίωξη της πρότασης νόμου είναι να εκφράσει αυτή, μέσω της ψήφισης της από τη Βουλή, την ιδεολογική απόρριψη της τρομοκρατίας από τον Ελληνικό λαό και την αποφασιστικότητα του να προκρίνει την δημοκρατία από φαινόμενα που την απει-

λούν²⁰. Όμως η σχέση πράξης βίας-ανακοίνωσης είναι διαλεκτική. Το ιδεολογικό στοιχείο της τρομοκρατίας δεν απορροφάται τελείως από την πράξη βίας. Στα θέματα τα σχετικά με την ιδεολογική συγκρότηση της κοινωνίας, η συνταγματική λειτουργία του τύπου είναι θεμελιώδης.

Μία από τις λειτουργίες του τύπου στη σύγχρονη δημοκρατία είναι η πληροφόρηση²¹. Στον πυρήνα της πληροφόρησης

και η αποφυγή αλλοιώσεων της μορφής ή του περιεχομένου του κειμένου της προκήρυξης, εξασφαλίζει την αντικειμενική βάση της είδησης, επί της οποίας θα θεμελιωθεί η κριτική και θα αναπτυχθεί ο κοινωνικός προβληματισμός. Η προσήλωση στα πράγματα προφυλάσσει την εγκυρότητα του σχολιασμού, εκ μέρους των εκπροσώπων του τύπου, και συμβάλλει στην αποτελεσματικότητα της πληροφόρησης των πολιτών. Δεδομένου όμως ότι η δημοσίευση, διευκολύνει την διαλεκτική σχέση μεταξύ βιαιοπραγίας και προκήρυξης, μια εφημερίδα μπορεί να θεωρηθεί ως υπεύθυνη στάση την άρνηση δημοσίευσης των προκηρύξεων.

Το κρίσιμο ερώτημα είναι εάν η νομοθετική εξουσία έχει το συνταγματικό δικαίωμα να επιβάλει στους δημοσιογράφους την απαγόρευση της δημοσίευσης των προκηρύξεων ή αντίθετα το θέμα αφορά τη δημοσιογραφική δεοντολογία και βρίσκεται στην ελεύθερη κρίση των εκπροσώπων του τύπου.

Στη διάρκεια της συζήτησης για την πρόταση νόμου έγινε κριτική του μικρού αριθμού των εφημερίδων που υιοθέτησαν την άποψη της εισήγησης για την απαγόρευση της δημοσίευσης των διακηρύξεων. Υποστηρίχθηκε από την αντιπολίτευση, ότι η πρότερη λύση ήταν ένας κώδικας δεοντολογίας για τον τύπο, που θα περιείχε κατευθυντήριες γραμμές και για το θέμα της δημοσίευσης των προκηρύξεων. Αντιλήχθηκε ότι στην Ελλάδα οι συνθήκες δεν είναι ώριμες και οι αρμόδιοι φορείς πιθανώς να μη μπορέσουν να συμφωνήσουν στη διαμόρφωση ενός τέτοιου κώδικα. Έτσι, για την εμπέδωση των συνταγματικά νομίμων σχολίων επιλέχθηκε η λύση της νομοθέτησης της απαγόρευσης²². Αλλά η αρχή ότι, έστω και για τους πιο ευγενείς στόχους, ο νομοθέτης μπορεί να επέμβει για να καταναγκάσει σε μία ενιαία στάση τις εφημερίδες, είναι, συνταγματικά, εξαιρετικά επικίνδυνη. Επειδή η απαγόρευση αφορά ένα θέμα σχετικό με την ιδεολογική αντιμετώπιση της τρομοκρατίας και επειδή υπάρχουν θεμελιωμένες επιχειρηματολογίες υπέρ και κατά της δημοσίευσης των προκηρύξεων από τον τύπο, η ενιαία γραμμή που επιβάλλει ο νόμος δεν αποτελεί έκφραση της σύμφυτης με οποιοδήποτε τυπικό νόμο γενικότητας, αλλά, αντίθετα, εμπεριέχει εν σπέρματι κρατικό πατερναλισμό²³. Βέβαια, είναι σαφές, ότι σκοπός της πρότασης νόμου δεν είναι να οδηγήσει στην αναγνώριση ενός ευρύτερου δικαιώματος της κρατικής εξουσίας να επιβάλει την υποκειμενικότητα στον τύπο. Συγχρόνως δεν υπάρχουν αμφισβητήσεις ως προς την έλλειψη νομιμοποίησης της τρομοκρατίας, καθώς και το σύνολο των κομμάτων την αποκηρύσσει. Παρόλα αυτά είναι δύσκολο να αποκλεισθεί η επιλογή παρόμοιων α-

βρίσκεται η είδηση. Δηλαδή μία κατά το δυνατόν πλήρης και ισορροπημένη έκθεση των κρίσιμων στοιχείων που συνθέτουν ένα γεγονός²². Από την οπτική γωνία του κοινωνικού συμφέροντος για πληροφόρηση, η μη δημοσίευση της προκήρυξης γεννά τον κίνδυνο αλλοίωσης της είδησης και συνιστά παρέμβαση στην ελευθερία του τύπου να πληροφορεί την κοινή γνώμη. Τη διάσταση αυτή του θέματος προέβαλε ο διευθυντής της εφημερίδας «Ελευθεροτυπία» Σ. Φυντανίδης σε ραδιοφωνική συζήτηση με την εισηγήτρια του νομοσχεδίου Ντόρα Μπακογιάννη. Εκφράζοντας τη σημασία της αντικειμενικότητας στην πληροφόρηση είπε: «... προτιμώ να το βάλω ολόκληρο και να κρίνει ο αναγνώστης μέσα από το ανιαρό, επαναλαμβάνω, αυτό κείμενο παρά να κάνω εγώ επιλογή. Διαφορετικά θα με κατηγορήσετε γιατί επέλεξα αυτό και όχι εκείνο το σημείο, άρα δίνετε έμφαση, άρα υποστηρίζετε αυτό ή το άλλο»²³. Εξηγώντας γιατί οι εφημερίδες δημοσιεύουν την προκήρυξη είπε: «Αυτό γιατί το έκαναν, γιατί ο δημοσιογράφος ξέρει τι θα πει είδηση, ξέρει τι θα πει πληροφόρηση και μέσα στο σκοτάδι που ζούμε, και ζούμε στο σκοτάδι γιατί είναι ανίκανες οι αρχές να εξιχνιάσουν αυτή την οργάνωση, ο κόσμος ζητάει οποιαδήποτε πληροφορία που μπορεί να του δώσει κανείς μέσα από τα κείμενα αυτά»²⁴. Από τη σκοπιά της ελευθερίας του τύπου, η τρομοκρατική προκήρυξη αποτελεί, μέρος της είδησης.

παγορευτικών μέσων, για την προώθηση πιο αμφισβητούμενων πολιτικά σκοπών.

Ο τύπος αντικατοπτρίζει τις διάφορες τάσεις που εκδηλώνονται στα πλαίσια της κοινωνίας, και η ποικιλία των πολιτιστικών προτύπων, που εκφράζονται μέσω αυτού, είναι ευνόητη και ευπρόσδεκτη σε μια κοινωνία θεμελιωμένη στην ελευθεροφροσύνη και την πολυφωνία. Σύμφωνα με το πνεύμα του συνταγματικού φιλευθερισμού, είναι προτιμότερη η δημοσίευση μιας είδησης κατά άστοχη εκτίμηση των δημοσιογράφων, παρά η απαγόρευση της δημοσίευσης κατά άστοχη εκτίμηση του νομοθέτη. Στην πρώτη περίπτωση, υπάρχει περιθώριο, να καταφανεί το λάθος και να διορθωθούν οι βλαβερές συνέπειες της δημοσίευσης. Στη δεύτερη περίπτωση η διόρθωση του σφάλματος είναι πολύ δυσκολότερη, λόγω της δεσμευτικότητας του νόμου και της πολύπλοκης διαδικασίας τροποποίησης του.

Είδαμε, λοιπόν, ότι, ενώ κατά την πρόταση νόμου, οποιοδήποτε στοιχείο πολιτικής έκφρασης του αγορητή βρίσκεται εκτός των ορίων της ελευθερίας του λόγου, εξ αιτίας της σχέσης βίας και μινύματος, ο αντίλογος αφορά τη συνταγματικά κατοχυρωμένη κοινωνική λειτουργία του τύπου και τη συμβολή του στην ιδεολογική αντιμετώπιση της τρομοκρατίας. Το ζητούμενο είναι να δούμε τις δυο προσεγγίσεις του προβλήματος, που μελετά το άρθρο αυτό, στη σύνθεση τους, ώστε να μπορέσουμε να τις σταθμίσουμε και να προκρίνουμε αυτήν που έχει, κατά το Σύνταγμα μας, βαρύνουσα σημασία. Αυτό επιχειρεί το επόμενο τμήμα της μελέτης αυτής.

Ε. Τα όρια της λογικής της ελευθερίας του λόγου και η κοινωνία των πολιτών

Τα αντανάκλαστικά του μελετητή φιλελεύθερων και δημοκρατικών πολιτευμάτων διαμορφώνονται σύμφωνα με το πρότυπο μιας κοινωνίας, τα μέλη της οποίας έχουν συνείδηση της αξίας της ελευθερίας, και είτε τη διεκδικούν, είτε την υπερασπίζονται έναντι περιορισμών, χαρακτηριστικότερη πηγή των οποίων αποτελεί το οργανωμένο κράτος²⁷. Το τελευταίο έχει στη διάθεσή του τον μηχανισμό καταστολής. Τις σχέσεις των πολιτών μεταξύ τους (σε αντιδιαστολή προς τις σχέσεις τους με την κρατική εξουσία) τις χαρακτηρίζει ένα ποσοστό ελευθερίας και ανεξικτικότητας, που τουλάχιστον εξασφαλίζει την αποφυγή βίαιης σύγκρουσης και αμοιβαίας εξολόθρευσης, για την επίλυση των διαφωνιών. Ο αυθόρμητος κοινωνικός σεβασμός αυτής της αρνητικά προσδιορισμένης ανοχής αποτελεί και το όριο της λογικής της ελευθερίας του λόγου. Για

να είναι αποτελεσματική η λειτουργία του φιλελεύθερου συνταγματικού συστήματος, προϋποτίθεται η εμπέδωση αυτής της ελάχιστης κοινωνικής ανοχής. Ο κοινωνικός ρυθμός πρέπει να δίδεται από την ανοχή αυτή.

Φαινόμενα όπως η τρομοκρατική ενέργεια και τα μηνύματα μίσους, τα οποία πηγάζουν από τυφλό εθνικισμό ή από φιλετικές διαφορές, υιοθετώντας τη βία, υ-

ποσχάτουν και εξασθενούν αυτό το ελάχιστο της ανεξικτικότητας και σμπνοιας, που είναι αναγκαίο για τη δημοκρατική κοινωνία. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των φαινομένων αυτών είναι ότι, αναπτυσσόμενα μέσα στους κόλπους μιας κοινωνίας στην οποία η πολιτική ελευθερία είναι κατοχυρωμένη συνταγματικά και σεβαστή εκ μέρους του κράτους, αντί να επαίθηθούν, διαψεύδουν τη λογική της ελευθερίας του λόγου. Στις περιπτώσεις αυτές, υπάρχει άρνηση από μέρους ορισμένων πολιτών του δικαιώματος άλλων να συμμετάσχουν στη κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας²⁸. Η δημοσίευση των τρομοκρατικών προκηρύξεων συνδέεται με βίαιες πράξεις που προσβάλλουν πρώτα από όλα τα στοιχειώδη ανθρώπινα δικαιώματα του θύματος. Η απαγόρευση της δημοσίευσης επιχειρεί να θέσει εμπόδια στη συνέχιση τέτοιας δράσης. Ποινικές διατάξεις στενά διατυπωμένες, έτσι ώστε να μην αποτελούν ευρύτερο κίνδυνο για τις πολιτικές ελευθερίες²⁹, είναι συνταγματικές, καθώς ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας, τα δε δικαιώματα του ανθρώπου τελούν υπό την εγγύηση του κράτους³⁰.

Κατά τον αντίλογο της πρότασης νόμου, το ίδιο το Σύνταγμα με το άρθρο 25 παρ. 3, που αφορά ακριβώς τα όρια της άσκησης των ατομικών δικαιωμάτων μας δείχνει το δρόμο της σύνθεσης του ατομι-

κού και του κοινωνικού στοιχείου της ελευθερίας του λόγου. Το Σύνταγμα μιλά για τα δικαιώματα του ανθρώπου «ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου»³¹. Βλέπει το δένδρο μέσα στο δάσος. Η αναγνώριση της ατομικότητας του ανθρώπου «ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου»³¹. Βλέπει το δένδρο μέσα στο δάσος. Η αναγνώριση της ατομικότητας του ανθρώπου δεν έχει το νόημα αφαίρεσης του από τον κοινωνικό περίγυρο. Ο τελευταίος επηρεάζει την ανάπτυξη της και την προσδιορίζει κοινωνικά. Οι δύο διαστάσεις – η ατομικότητα και η ιδιότητα του μέλους του κοινωνικού συνόλου – συνεπάρχουν στον άνθρωπο. Η πρώτη κατοχυρώνεται συνταγματικά μέσω της αρνητικής λειτουργίας των ατομικών δικαιωμάτων. Η ιδιότητά του ως μέλος του κοινωνικού συνόλου συνεπάγεται τη θέση ορίων στην άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων, ορίων τα οποία ταυτίζονται με τα δικαιώματα των άλλων ατόμων και της πολιτείας³². Παράλληλα προς αυτήν την περιοριστική (πιο σωστά εγγυητική των δικαιωμάτων των άλλων) λειτουργία, η ιδιότητα του ανθρώπου ως μέλους του κοινωνικού συνόλου έχει και την έννοια ενεργού συμμετοχής και δράσης των ατόμων σε μια προσπάθειά τους να παρέμβουν και να επηρεάσουν τα κοινά. Η ενεργός αυτή συμμετοχή έχει θεσμοθετηθεί και προστατεύεται μέσω της συνταγματικής κατοχύρωσης των πολιτικών δικαιωμάτων³³. Θεώρηση της κοινωνίας ως

συνόλου απαρτιζόμενου από ανθρώπους στους οποίους συνυπάρχουν και κατοχυρώνονται νομικά οι δύο διαστάσεις –ατόμου και μέλους του κοινωνικού συνόλου– εκφράζει η έννοια της Κοινωνίας των Πολιτών.

Το κοινωνικό περιεχόμενο της ελευθερίας του λόγου *θεμελιώνεται στην αναγνώριση του ειδικού βάρους* που έχει η συμμετοχή των πολιτών στη διαμόρφωση των κοινών. Η ελευθερία της έκφρασης των πολιτών δεν είναι μια έννοια κενή φιλοσοφικού περιεχομένου³⁴. Η ουσία της έγκειται στη δυνατότητα των συνειδήσεων να ευαισθητοποιούνται και να διαμορφώνουν κοινωνικο-πολιτική συμπεριφορά μέσω ελλόγων επιχειρημάτων. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για την αναγνώριση του ρόλου των ιδεών και του διαλόγου στην εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων. Μια τέτοια θέση αντιτίθεται προς τη μηχανιστική θεώρηση της ανθρώπινης ψυχολογίας και της κοινωνικής δράσης των υποκειμένων³⁵.

Από όσα αναφέραμε, προκύπτει το εξής συμπέρασμα. Η θέση ότι η πρόταση νόμου προξενεί δυσχέρεια στην τρομοκρατική δράση, στηρίζεται στην εκτίμηση ότι η απαγόρευση δημοσιεύσεως του κειμένου θα στερήσει την τρομοκρατική οργάνωση από μίαν άμεση και ευρεία πρόσβαση στην κοινή γνώμη. Όμως, από συνταγματική άποψη, η κοινή γνώμη δεν μπορεί να θεωρηθεί παθητικός δέκτης του τρομοκρατικού μηνύματος. Η επιβεβαίω-

ση της λογικής της ελευθερίας του λόγου έναντι κρουσμάτων, όπως η τρομοκρατία, που την διαψεύδουν, επιτυγχάνεται αφενός μέσω της σύλληψης των δραστών από τις κρατικές δυνάμεις και αφετέρου, στο ιδεολογικό επίπεδο, μέσω του θεσμοθετημένου διαλόγου που αναπτύσσεται στα πλαίσια της κοινωνίας των πολιτών και κατοχυρώνεται συνταγματικά με τη δυνατότητα του τύπου και των μέσων μαζικής ενημέρωσης να πληροφορούν τους πολίτες αντικειμενικά και να σχολιάζουν τις ειδήσεις ελεύθερα. Η απαγόρευση της δημοσίευσης των προκηρύξεων είναι αμφίβολο ότι συμβάλλει στην σύλληψη των δραστών, ενώ οπωσδήποτε, περιστελλεί την ελευθερία του τύπου εκφράζοντας δυσπιστία σχετικά με τη δυνατότητα του να απομονώνει ιδεολογικά και πολιτικά το φαινόμενο της τρομοκρατίας.

ΣΤ. Συμπεράσματα για τη συνταγματικότητα της πρότασης νόμου υπό το ισχύον σύνταγμα.

Αν δεχθεί κανείς ότι η κρίση για τη συνταγματικότητα της πρότασης νόμου θα πρέπει να είναι η κατάληξη μιας ανάλυσης, στα πλαίσια της οποίας τα ουσιαστικά θεωρητικά προβλήματα της ελευθερίας του λόγου δεν παρακάμπτονται μέσω μιας σχεδόν μηχανικής επίκλησης της επιφύ-

λαξης του νόμου, το τελικό ερώτημα αφορά την απάντηση σχετικά με τη συνταγματικότητα της πρότασης νόμου, που αρμόζει περισσότερο στο Σύνταγμα του 1975-1986 και στους θεσμούς που αναπτύχθηκαν μετά τη δικτατορία. Νομίζω, πρόκριμα για την απάντηση του προβλήματος μας στα πλαίσια της ερμηνείας του ισχύοντος Συντάγματος είναι ο χαρακτήρας και το περιεχόμενο της μεταπολίτευσης του 1974. Συγκεκριμένα, το 1974 ένα από τα πρώτα μέτρα που πάρθηκαν ήταν η κατάργηση του νομοθετικού οπλοστασίου που, με αφετηρία το περίφημο ιδιώνυμο, ποινικοποιούσε την ανατρεπτική προτροπή³⁶. Το μέτρο αυτό εξέφραζε τη θεμελιώδη απόφαση (η οποία και προσέδωσε το χαρακτήρα τομής στο Σύνταγμα του 1975) της ελληνικής κοινωνίας και του συνόλου των πολιτικών δυνάμεων της εποχής, για ισοδυναμία και δικαιοκρατία³⁷. Το περιεχόμενο των αρχών αυτών εξειδικευόταν καταρχήν ως κατάργηση νομοθετικών διακρίσεων, στα πλαίσια της κοινωνίας, που είχαν ως βάση τα πολιτικά φρονήματα των πολιτών. Το ερώτημα που τίθεται είναι, *αν πέραν αυτού του αρνητικού προσδιορισμού* (αποφυγή κρατικών παρεμβάσεων που διασπούν την πολιτική ισότητα), η ρύθμιση των σχέσεων κράτους και κοινωνίας υπέστη μια ριζικότερη τομή, που δεν περιορίζεται στη διασφάλιση της πολιτικής κοινωνίας από το κράτος, αλλά έχει ένα θετικό περιεχόμενο, καθώς αναγνωρίζει την *ύπαρξη Κοινωνίας των Πολιτών με ευρεία αυτονομία σε θέματα ιδεολογικής συγκρότησης και εμπιστεύεται σε αυτήν την υπεράσπιση των δημοκρατικών αξιών* από τα μηνύματα της τρομοκρατίας. Μία απόφαση, που θα περιοριζόταν στη στενότερη ερμηνεία της μεταβολής, που σημάδεψε τη θέσπιση του ισχύοντος Συντάγματος, θα αρκείτο στην εξέταση της ομοιότητας του προτεινόμενου νόμου με το Ιδιώνυμο και, στο βαθμό που διαπίστωνε την ουσιαστική διαφορά τους, θα αναγνώριζε τη συνταγματικότητα της προτεινόμενης ρύθμισης. Η αντίθετη απόφαση θα είχε την τάση να οδηγήσει σε αρνητική θέση στο πρόβλημα της συνταγματικότητας αναγνωρίζοντας ευρύτερο πεδίο δράσης στην Κοινωνία των Πολιτών.

Η δεύτερη εκδοχή είναι η κατ' αρχήν αρμόζουσα, γιατί μόνον αυτή αναγνωρίζει, μέσω της Κοινωνίας των Πολιτών, το κοινωνικό και το ατομικό στοιχείο της ελευθερίας του λόγου στη σύνθεση τους και παρέχει εγγυήσεις συνέχειας της φιλελευθέρης ανάπτυξης του Συντάγματος του 1975. Αντίθετα η αναγνώριση νομοθετικών περιορισμών της ελευθερίας του λόγου για την αντιμετώπιση των οριακών περιπτώσεων, αποδυναμώνει σταδιακά το συνταγματικό πλαίσιο με το οποίο κατοχυρώνεται η αυτονομία της Κοινωνίας

των Πολιτών.

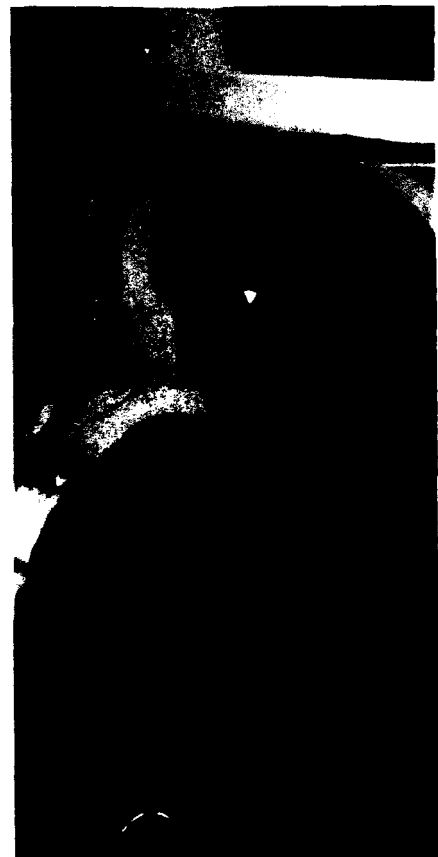
Βέβαια, μια τέτοια άποψη θέτει³⁴ το πρόβλημα της ηθικής εγγήγορης της κοινωνίας και την ετοιμότητα των φορέων της να εκφράσουν, χωρίς την ανάγκη κρατικών απαγορεύσεων, την ιδεολογική απόρριψη της τρομοκρατίας. Προυποτίθεται ότι η είδηση δεν είναι συνάρτηση, αποκλειστικά, της εμπορικής επιτυχίας. Η δραματοποίηση των πραγμάτων μέσω μιας παρουσίασης τους, που στοχεύει κυρίως στο συναισθηματικό εντυπωσιασμό, δεν υπηρετεί την ορθολογική πληροφόρηση. Και η μεγαλύτερη προσφορά της πρότασης νόμου θα ήταν αν λειτουργούσε ως κίνητρο προβληματισμού για την κατάσταση της Κοινωνίας των Πολιτών στη χώρα μας, για το επίπεδο μερίδας του τύπου και για τις ενέργειες που είναι απαραίτητες για την αναβάθμισή του.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στην αρχική της διατύπωση η πρόταση πρόβλεπε (άρθρο 1) ότι «Απαγορεύεται η δημοσίευση δια τον τύπον και γενικά δια των μέσων μαζικής πληροφόρησης, ανακοινώσεων, προκηρύξεων και κάθε είδους δηλώσεων τρομοκρατών και τρομοκρατικών οργανώσεων». Στην συνέχεια όμως και κατά τη διάρκεια της συζήτησης στη Βουλή, (Πρακτικά Βουλής, ΣΤ περίοδος, Σύνοδος Α', Συνεδρίαση ΚΓ Πέμπτη 25 Ιανουαρίου 1990, σελ. 514) η πρόταση τροποποιήθηκε ως εξής: «Απαγορεύεται η δημοσίευση δια τον τύπον και γενικά δια των μέσων μαζικής πληροφόρησης, ανακοινώσεων, προκηρύξεων και κάθε είδους δηλώσεων τρομοκρατών ή τρομοκρατικών οργανώσεων, οι οποίες με δικές τους δηλώσεις διακηρύσσουν εγκληματικές πράξεις, που έχουν ήδη τελέσει ή πρόκειται να τελέσουν».
2. Χαρακτηρίζομεν ως τρομοκρατία ποικίλη δράση, που μπορεί να επιδιώκει διάφορους στόχους. Μιλάμε για τρομοκρατία που ασκείται εναντίον δικτατορικών καθεστώτων, τρομοκρατία αυτονομιστικών και θρησκευτικοπολιτικών κινήσεων ή κυρίως για τρομοκρατία εθνικοαπελευθερωτικών κινήσεων. Το άρθρο αυτό περιορίζεται στη μελέτη, από Συνταγματικής σκοπιάς, βίαιης δράσης που εκδηλώνεται στα πλαίσια μιας δημοκρατικά συντεταγμένης κοινωνίας και παρακάμπτει τους θεσμούς και τις νόμιμες διαδικασίες. Βλ. ενδεικτικά, από την πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα της τρομοκρατίας, Π. ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, Η ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ (1987), Α. ΛΟΒΕΡΑΟΥ, ΠΑΡΕΚΚΛΙΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ (1988).
3. Τόνισε χαρακτηριστικά ότι, «Όποιος ισχυρισθεί ότι με το νομοσχέδιο αυτό δημιουργούνται δυνατότητες περιστολής της ελευθεροτυπίας, πιστεύω, ότι αντιμετωπίζει με αφόρητη νομική στενότητα...» Βλ. Πρακτικά Βουλής, ο.π., σ. 513.
4. «Ποιός νομικός και ποιός λογικός άνθρωπος μπορεί σήμερα να αμφισβητήσει τον αιτιώδη δεσμό των επιμέρους ενεργειών στο πολυεπίπεδο έγκλημα; Και ποιός θα διαιρέσει την ενιαία εγκληματική βούληση σε μέρη, από τα οποία άλλα θα διώκονται ως

ειδεχθή εγκλήματα και άλλα, θα προστατεύονται ως θεσμικά κατοχυρωμένα δικαιώματα;» Βλ. Πρακτικά Βουλής, ο.π., σ. 513.

5. Με τον προτεινόμενο νόμο επιχειρείται στην ουσία μια ελάχιστη παρέμβαση της Πολιτείας στην αποτροπή της εγκληματικής δράσης των τρομοκρατικών οργανώσεων. «Το θέμα-κλειδί της πρότασής μου, το πρωταρχικό και το καιριο είναι τούτο μόνο: η απαγόρευση της δημοσίευσης των προκηρύξεων των τρομοκρατικών οργανώσεων... δυσκολεύει ή όχι τη δράση τους». Βλ. Πρακτικά, ο.π., σ. 513, 514.
6. Κατά την αγόρευση της στη Βουλή η καθηγήτρια του Ποινικού Δικαίου και βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας Άννα Μπενάκη αναφέρθηκε στην 794/76 απόφαση του Αρείου Πάγου, με την οποία νομολόγησε ότι «οι νόμοι μπορούν να θέτουν απαγορεύσεις και κυρώσεις, όχι βέβαια απεριορίστα... εκ λόγων κοινωνικού και δημοσίου συμφέροντος, εφόσον οι περιορισμοί αυτοί δεν δυσχεραίνουν την άσκηση του δικαιώματος και εφόσον οι κυρώσεις που επιβάλλονται για την κατάχρηση του δικαιώματος, επιβάλλονται με δικαστική απόφαση και είναι δικαστικής φύσεως». Βλ. Πρακτικά, ο.π., σ. 514. Α.Π. 794/76 ΚΖ Ποινικά Χρονικά, 229.
7. Βλ. ΒΕΓΛΕΡΗΣ, ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (1982) σ. 19: «Και η χάραξη και παραφυλακή της αναγκαίας αυτής διαχωριστικής γραμμής ανάμεσα στην αναγνωρισμένη συνταγματικά ελευθερία και στη νομοθετική ρύθμιση της είναι η μεγάλη δυσκολία της θεωρίας και η μεγαλύτερη της δικαστικής πράξης». Βλ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΣ, ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ, ΘΕΜΕΛΙΩΔΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ (τ. 3) (1988) σ. 240: «Η επιφύλαξη του νόμου δεν έχει βέβαια την έννοια της εν «λευκώ εξουσιοδότησης»... Αντίθετα... η χρήση τέτοιων συνταγματικών εξουσιοδοτήσεων τελεί υπό βασικούς περιορισμούς, που εξασφαλίζουν τον πυρήνα του θεμελιώδους δικαιώματος και τον περιορισμό της νομοθετικής παρέμβασης στα πλαίσια του συνταγματικά θεμελιωμένου σκοπού τον οποίο καλεί να υπηρετήσει». Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ - ΑΤΟΜΙΚΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ (1982), σ. 74 επ. Βλ. επίσης, Α. ΠΑΝΤΕΛΗΣ, ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΕΠΙΦΥΛΑΞΕΩΝ (1984) σ. 276 και επ. με αναφορές στην νομολογία. Επίσης, JEAN RIVERO, LES LIBERTES PEBLIQUES (ν. 1. 1981) σ. 185 «La constitutionnalisation des «lois de la Republique» dans leur «principe fondamentaux» a pour effet d'interdire au legislateur d'apporter a ces lois des modifications qui mettraient en cause leur principe». Για την εκ μέρους του Αμερικάνου δικαστή ανάπτυξη του θεωρητικού περιεχομένου του συνταγματικών δικαιωμάτων στα πλαίσια μιας τεολογικής τους ερμηνείας, βλ. IOANNIS TASSOPOULOS, THE CONSTITUTIONAL PROBLEM OF SUBVERSIVE ADVOCACY IN THE UNITED STATES AND GREECE A Comparison of the Legal Guarantees of the Freedom of Political speech in times of Internal crisis (1989), σ. 116, 160, 210 και επ. (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή υποβλημένη στο πανεπιστήμιο DUKE). Για τη τε-

ολογική ερμηνεία βλ. Κ. ΤΣΑΤΣΟΣ, ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ (1978) και Π. Σουφλίας, Δικαστικό σύστημα και Τεολογική μέθοδος. Σκέψεις γύρω από το «Πρόβλημα της ερμηνείας του Δικαίου» τον Κ. Τσάτσου, 26 ΝΟΒ (1978) σ. 1117-1182. Στα πλαίσια της τεολογικής ερμηνείας, για την εκτίμηση της σχέσης μεταξύ νομοθετικών σκοπών και μέσων, βρίσκει εφαρμογή η αρχή της αναλογικότητας της οποίας η σημασία για το Δημόσιο Δίκαιο και ειδικά για τα συνταγματικά δικαιώματα καταφύγεται από τη νομολογία του ΣτΕ, βλ. ΣτΕ 2112/84 Ελ. Δ. 26, 130. Όμως το ΣτΕ με μια πρόσφατη απόφαση του διατύπωσε την αρχή της αναλογικότητας κατά τρόπο που περιορίζει το πεδίο εφαρμογής της, βλ. ΣτΕ 1149/83 3ΤΟΣ (1989), σ. 465. Κατά την απόφαση αυτή η αρχή της αναλογικότητας βρίσκει εφαρμογή στις περιπτώσεις που είναι κατάδηλο ότι «το μέτρο είναι από τη φύση του ακατάλληλο για το σκοπό που ο νόμος επιδιώκει ή ότι υπερβαίνει επίσης κατά δήλωσ το σκοπό αυτό, όχι δε και όταν μπορεί να αμφισβητηθεί η σκοπιμότητα απλώς του μέτρου, η οποία διαφεύγει της δικαιοδοσίας του δικαστή, αφού ανάγεται στην αξιολόγηση του νόμου από την άποψη μόνο αν είναι καλός νόμος ή κακός νόμος».

Κατά την εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας ο δικαστής αναπλάθει το σύνολισμό του νομοθέτη εντοπίζοντας τα επιχειρήματα που θεμελιώνουν και δικαιολογούν τη συνταγματικότητα των επιδιωκόμενων σκοπών. Όμοια, εξετάζει και την άποψη ότι η προτεινόμενη ρύθμιση προσβάλλει συνταγματικά δικαιώματα. Τέλος ο δικαστής, με σημείο αναφοράς το πραγματικό του νόμου στο πραγματικό της συγκεκρι-

χοιμένης περίπτωσης, έχει να προβεί στην εξής στάθμιση: Από τη μια υπάρχει η συμβολή του νόμου στην πραγμάτωση του συνταγματικά προστατευόμενου σκοπού και από την άλλη η επιβάρυνση στην άσκηση των συνταγματικά προστατευόμενων δικαιωμάτων, εξ αιτίας των περιοριστικών μέτρων που προάγει ο νομοθέτης για να προάγει τον σκοπό του. Η χρήση σχετικά με την αναλογικότητα του νόμου είναι το προϊόν αυτής της στάθμισης. Το μέτρο μπορεί να υπερακοντίζει κατάδηλα το σκοπό του νόμου, ή αντίθετα η ένσταση της αναλογικότητας μπορεί να αφορά απλώς αμφισβήτηση της σκοπιμότητας του νόμου (οπότε και θα απορριφθεί). Και για τα δύο συμπεράσματα ο τρόπος σκέψης και ανάλυσης του δικαστή είναι κοινός. Οι περιπτώσεις αυτές αποτελούν διαφορετικές βαθμίδες στην κλίμακα της αναλογικότητας. Ανάλογα με τη ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους που αναγνωρίζει το Σύνταγμα σε σχέση με ένα θέμα (π.χ. την οικονομική ζωή) και ανάλογα με τις εκφάνσεις μιας συνταγματικής ελευθερίας που θίγονται από τον νόμο, ο βαθμός της αναλογικότητας μεταξύ μέσων και σκοπών ποικίλλει. Η αρχή της αναλογικότητας δεν εφαρμόζεται αποκλειστικά στην περίπτωση που το μέτρο είναι από τη φύση του ακατάλληλο για το σκοπό του νόμου ή τον υπερακοντίζει. Σε θέματα που άπτονται της πολιτικής ελευθερίας, η απαιτούμενη σχέση μεταξύ μέσων και σκοπών πρέπει να προσεγγίζει την αναγκαιότητα των μέσων για την υλοποίηση των σκοπών.

8. Βλέπε την κλασική ανάπτυξη του περιεχομένου της ελευθερίας του λόγου σε JOHN STUART MILL, ON LIBERTY 1895

(και Ελληνική μετάφραση J. S. Mill, Περί Ελευθερίας Εκδ. Επίκουρος 1983).

9. Βλ. Α. Μάνσης, *Το Συνταγματικό Δίκαιο ως Τεχνική της Πολιτικής Ελευθερίας, σε ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ* (1980) σελ. 55: «Και διότι η ελευθερία νοθεύεται και διακυβεύεται όταν δεν είναι αδιαίρετος: η ελευθερία που αξίζει και έχει πρακτική σημασία δεν είναι τόσο η ελευθερία των συμφωνούντων, όσο η ελευθερία των διαφωνούντων». Βλ. επίσης από τη νομολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ *police Department of the City of Chicago v. Mosley*, 408 U. S. 92, 95-96 «Ial-bone all else, the First Amendment Means that government has no power to restrict expression because of its message, its ideas, its subject matter, or its content... There is an «equality of status in the field of ideas»... and government must afford all points of view an equal opportunity to be heard» Βλ. K. Karst, *Equality as a central principle in the First Amendment*, 43, U. Chi. L. Rev. 20, 21 (1975).
10. Βλ. την κλασική για την ελευθερία του λόγου απόφαση του Δικαστή Brandeis: «Those who won our independence... recon-gized the risks to which all human institu-tions are subject. But they knew that order cannot be secured merely through fear of punishment for its infraction;... that the path of safety lies in the opportunity to dis-cuss freely surroged grievances and propo-sed remedies; and that the fitting remed for evil counsels is good ones.» in *whitney v. California*, 274 U. S. 357, 375. Βλ. T. EMER-SON, *THE SYSTEM OF FREEDOM OF EX-PRESSION* 7 (1970). Βλ. επίσης TAS-SOPOULOS, ό.π. σ. 4 (The role of freedom of speech in constitutional continuity and change).
11. Βλ. αρ. 5 παρ. 1 του Συντάγματος. Βλ. Α. ΚΟΝΤΑΣΗ, ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟ (1989) σ. 461. Σημαντική επιταγή μιας νομικής θεωρίας της ελευθερίας του λόγου είναι να συνδυάσει τη μεγαλύτερη δυνατή ελευθερία της έκφρασης με την ασφάλεια των δημοκρατικών διαδικασιών που προβλέπει το Σύνταγμα και οι οποίες παρέχουν την δυνατότητα άσκησης της ελευθερίας.
12. Βλ. Μάνσης, *Το Πρόβλημα της Ασφάλειας του Κράτους και η Ελευθερία, σε ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ* (1980) σ. 339: «Διότι έκαστος πολίτης, ως δικαιούχος ενός μορίου της κυριαρχίας, έχει κατά συνέπειαν και το δικαίωμα εναντιώσεως προς το υφιστάμενον καθεστώς και το δικαίωμα αξιοποίησής της αντιθέσεως του ταυτής. Η χάραξ των ακραίων ορίων αυτής της αντιθέσεως πέραν των οποίων η ασφάλεια του κράτους θίγεται αμέσως και απειλείται σοβαρώς αποτελεί τη μόνη θεμιτή εξουσίαν αλλά και το δυσχερές καθήκον του δημοκρατικού κράτους που επαγρυπνούντος δια την ασφάλειαν του». Βλ. την Αμερικανική νομολογία επ' αυτού του σημείου, *Brandenburg v. Ohio*, U. S. 444, 447 (1989) «(T)he constitutional guarantees of free speech and free press do not permit a state to forbid or proscribe ad-vocacy of the use of force or of law violation except where such advocacy is directed to inciting or producing imminent lawless ac-

tion and is likely to incite or produce such action». Βλ. όμως τη θέση του Γερμανικού Συντάγματος επί των θεμάτων αυτών, Grundgesetz, αρθ. 21 και τη Γερμανική νομολογία επί του θέματος. Απόφαση του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της 23 Οκτωβρίου 1952, 2 BVERFGE 1, 12-13. Βλ. επίσης, Κ. Μανριάς, *Το δικαίωμα συλλογικής εκφράσεως πολιτικών ιδεών και το απαραβίαστο της μορφής του πολιτεύματος, Σχόλια πάνω στην πρόσφατη νομολογία*, ΤΟΣ, 2 (1976), 631. επ.

13. Η θέση αυτή θεμελιώνεται στη Δημοκρατική αρχή με την οποία συνδέεται η ελευθερία του λόγου. Βλ. Α. Μάνσης, *Η Συνταγματική Προστασία της Ελευθερίας Κυκλοφορίας των Εντύπων, στο ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ* (1980) σ. 633, 649 «Το δικαίωμα τούτο λειτουργεί όμως και σαν πολιτικό, κατά το μέτρο που ασφαλώς διευκολύνει και την πληροφόρηση και την ενημέρωση των πολιτών, τη διακίνηση των ιδεών και τον πολιτικό διάλογο. Απ' αυτήν την άποψη οι παραπάνω ενυπάρχουν περιορισμοί της άσκησης του, που παρεμποδίζουν την έκφραση και τη διάδοση της γνώμης αποκλειστικά και μόνον επειδή είναι δηλωτική πολιτικών ιδεών και πολιτικής ένταξης αντίκεινται όχι μόνον στο άρθρο 14 του Συντάγματος, όχι μόνον, επίσης, στο άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του ανθρώπου (ήδη ω. δ. 53/1974) που προστατεύει την ελεύθερη πληροφόρηση, αλλά και στις συνδυασμένες διατάξεις των άρθρων 1 παρ. 2-3 5 παρ. 1 και 29 παρ. 1 του νέου μας Συντάγματος, που καθιερώνουν ρητά τη λαϊκή κυριαρχία, εγγυώνται την ενεργητική συμμετοχή των πολιτών στο δημόσιο βίο και αναγνωρίζουν τη δράση των πολιτικών κομμάτων ως αναγκαία για τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος».
14. Βλ. Ι. Μανωλεδάκης, *Το Άρθρο 7 παρ. 1 του Συντάγματος και Ποινικοί Νόμοι, σε ΟΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ* (1986) σ. 119. Βλ. GUNTHER, CONSTITUTIONAL LAW p. 1148 (11th edition). Για την ανάπτυξη της προβληματικής αυτής σχετικά με το πρόβλημα της ανατρεπτικής προτροπής και για τις νομολογιακές κατασκευές με στόχο την οριοθέτηση της ποινικά κολάσιμης ανατρεπτικής προτροπής και τη διάκριση της από αυτήν που προστατεύεται από την ελευθερία του λόγου, βλ. I TASSOPOULOS ό.π. σ. 194, 260.
15. Πρακτικά Βουλής ό.π. σ. 513 «Και η πρώτη αξία της Δημοκρατίας είναι ο άνθρωπος, ο ελεύθερος άνθρωπος. Ο φοβισμένος άνθρωπος, ο τρομοκρατημένος πολίτης, είναι ανείρεση της Δημοκρατίας, είναι προσβολή της Δημοκρατίας, προσβολή των κατακτημένων αξιών του πολιτισμού σε πολλά επίπεδα».
16. Για παρουσίαση και ανάλυση του Ιδιωνύμου του 1929 βλ. αντί άλλων ΝΙΚΟΣ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΣΕ ΚΡΙΣΗ 1922-1974* (1938) 350. Για τον ν. 774/78 βλ. Γ. Αλ. Μαγκάκης, *Ερμηνεία του Ν. 774/1978 «Περί Καταστολής της Τρομοκρατίας και Προστασίας του Δημοκρατικού Πολιτεύματος»*, 28 ΝοΒ (1980) σ. 1018.
17. Θα πρέπει να τονισθεί στο σημείο αυτό ότι ασφάλης για τις συνταγματικά κατοχυρω-

μένες ελευθερίες δεν είναι η αρχική διατύπωση της πρότασης, όπου απαγορεύεται γενικά η δημοσίευση ανακοινώσεων τρομοκρατικών οργανώσεων, αλλά μόνον η βελτιωμένη διατύπωση της πρότασης, που αναφέρεται στις ανακοινώσεις με τις οποίες οι οργανώσεις ανυπακούουν την ευθύνη τρομοκρατικών ενεργειών. Αλλά και από τη διατύπωση αυτή θα πρέπει να τονισθεί ότι είναι επικίνδυνη για τις πολιτικές ελευθερίες η αναφορά του νόμου σε πράξεις που οι τρομοκρατικές οργανώσεις πρόκειται να τελέσουν. Αυτό συμβαίνει, διότι σε σχέση με τις πράξεις αυτές δεν υφίσταται το αντικειμενικό γεγονός της τελεσμένης βίαιας πράξης το οποίο και θεμελιώνει τη διάκριση της ανακοίνωσης της τρομοκρατικής οργάνωσης από τις περιπτώσεις της ανατρεπτικής προτροπής και θέτει το μήνυμα, που συνοδεύει την τρομοκρατική ενέργεια στον αντίποδα των συνταγματικώς προστατευόμενων μηνυμάτων. Το τμήμα αυτό της πρότασης νόμου, που αναφέρεται σε πράξεις που πρόκειται να τελεσθούν θα ήταν καλύτερα να απαλειφθεί σε περίπτωση που παρόμοια πρόταση νόμου επρόκειτο να επαναφερθεί στη Βουλή για συζήτηση και ψήφιση.

18. Βλ. Πρακτικά Βουλής, σ. 514.

19. Βλ. όμως σημείωση αρ. 17.

20. Βλ. Πρακτικά Βουλής, σ. 513 «Οφείλει, όμως, η Βουλή να παρέμβει ρυθμιστικά, για να περισώσει τους θεσμούς και τους ανθρώπους, για να περισώσει τις πολιτικές και κοινωνικές αξίες της Δημοκρατίας».

21. Το Σύνταγμα μας δεν περιέχει ρητή διάταξη που να προστατεύει το δικαίωμα της πληροφόρησης. Το ΣτΕ δέχεται ότι το δικαίωμα τούτο κατοχυρώνεται στο άρθρο 14 του Συντάγματος. Βλ. ΣτΕ 2787/80 τμ. Δ ΤΟΣ (1981) σ. 675, 676. Πρόβλεπε ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, (1989) σ. 113. «Από την άλλη πλευρά, το κοινό έχει αξίωση ενημερώσεως που δεν είναι μεν ρητώς κατοχυρωμένη στο Σύνταγμα, αλλά χωρίς την οποία (σε βαθμό που είναι βέβαια αμφισβητούμενη) το κοινό και ο καθένας κοινός άνθρωπος» δεν μπορεί να ασκήσει εύκολα και υπεύθυνα το κατοχυρωμένο από το άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος δικαίωμα συμμετοχής του στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, ή το επίσης κατοχυρωμένο από το Σύνταγμα (άρθρο 51 παρ. 3) εκλογικό του δικαίωμα. Στο πλαίσιο του δικαιώματος ενημερώσεως του κοινού έχει ο τύπος δικαίωμα πληροφόρησης του κοινού. Ομοίως, ΣτΕ 989/87 «Αρμενόπουλος» (1987) σ. 524. Βλ. και ΚΟΝΤΑΣΗ, ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟ (1989) σ. 338 επ.

Στις συζητήσεις της Βουλής κατά την ψήφιση του Συντάγματος του 1975 ο Αθ. Κανελλόπουλος υποστήριξε με ιδιαίτερη θερμότητα την κατοχύρωση στο Σύνταγμα με ρητή διάταξη του δικαιώματος της πληροφόρησης. Βλ. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής επί των συζητήσεων του Συντάγματος του 1975, Ε Αναθεωρητική Βουλή, περ. Α, σύντομος Α, (1975) σ. 562. Όμως κατά τον Π. Λαμπρία, το δικαίωμα της πληροφόρησης περιλαμβάνεται στην ελευθερία της έκφρασης και επομένως η «περαιτέρω εξειδίκευσις συρρικνώνει την

έννοια της ελευθερίας». Πρακτικά Ολομέλειας, σ. 579.

22. Βλ. ROLAND DUMAS. LE DROIT DE L'INFORMATION (1981) «L'information n'est pas creatrice, elle n'engendre rien; elle se contente d'enregistrer l'actualite et la restitue telle quelle, sans l'alterer ni embellir. Sa raison d'etre, sa finalite se situe a ce niveau».

23. Βλ. τη δημοσιευμένη στην εφημερίδα «Ε-

λευθεροτυπία» Φύλλο Δευτέρα 29 Ιανουαρίου 1990 σελ. 22-23 συζήτηση με τίτλο «Η Δημοκρατία δεν μάχεται με Ιδιώματα» η οποία μεταδόθηκε αρχικά από τον ραδιοσταθμό «Φλας 9. 61».

24. Βλ. «Ελευθεροτυπία» ο.π. σ. 22.

25. Βλ. Πρακτικά Βουλής Συνεδρίαση ΚΓ 25 Ιανουαρίου 1990, ο.π. σ. 522.

26. Βλ. ΣτΕ 2209/1977 ΤΟΣ Γ (1978) σ. 638. Η ελευθερία της έκφρασης «περιλαμβάνει την ελευθερία της γνώμης και την ελευθερία αντίληψης πληροφοριών ή ιδεών από κάθε προσιτόν μέσον ενημερώσεως, και την περαιτέρω μεταφοράς τούτων, χωρίς κατ' αρχήν η κρατική εξουσία να έχει δικαίωμα επεμβάσεως».

27. Αυτό οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στην επαναστατική προέλευση των φιλελεύθερων και δημοκρατικών συνταγματικών θεσμών σε πολλές χώρες. Βλ. το Προοίμιο του Συντάγματος της Επιδάφου, το άρθρο 2 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του ανθρώπου και του Πολίτη του 1789, την Αμερικανική Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας, σε ΜΑΥΡΙΑ-ΠΑΝΤΕΛΗ, ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΚΑΙ ΞΕΝΑ (1981) σ. 7, 403, 422.

28. Βλ. αρ. 5 παρ. 1 Συντάγματος του 1975/86

29. Για μια συγκριτική παρουσίαση της αρχής Nullum crimen sine lege certa στο Ελληνικό Δίκαιο με τα πολύ ενδιαφέροντα πορίσματα της Αμερικανικής Νομολογίας στο σημείο αυτό βλ. ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ό.π. σ. 199.

30. Αρθ. 25 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975/86.

31. Αρθ. 25 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975/86. Βλ. Α. ΠΑΝΤΕΛΗ, ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΕΠΙΦΥΛΑΞΕΩΝ (1984). Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, ΤΟ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ ΤΩΝ ΔΙ-

ΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (1981). Α. ΜΑΝΕΣΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ-ΑΤΟΜΙΚΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ (τ. Α) (1982) σ. 83, Δ. ΤΣΑΤΣΟΣ, ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ-ΘΕΜΕΛΙΩΔΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ (τ. 3ος, Γενικό Μέρος) (1988) σ. 145 επ.

32. Βλ. Α. ΠΑΝΤΕΛΗ ό.π. σ. 178. JEAN RIVERO. LES LIBERTES PUBLIQUES (v. 1) (1981) «La coexistence des libertes» σ. 197.

33. Αρ. 5, παρ. 1, σε συνδυασμό με άρθρ. 25 παρ. 1 και αρ. 2 παρ. 1 του Συντάγματος. ΠΑΝΤΕΛΗΣ, ό.π. σ. 138. Το δικαίωμα που έχει έκαστος να αναπτύσσει την προσωπικότητα του και να συμμετάσχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή, «δεν πρόκειται απλώς για στατικό δικαίωμα, που δεν πρέπει να προσβάλλεται από το κράτος, αλλά το δικαίωμα αυτό δίδει στον άνθρωπο την πρωτοβουλία να καθορίζει εκείνος πως θα αναπτυχθεί και πως θα συμμετάσχει στη ζωή της χώρας». ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, ό.π. σ. 119 «Το πρόσωπο είναι πάντοχρονα το υποκείμενο των στοιχειωδών εξουσιών και ωφελημάτων που αναγνωρίζει σε κάθε άτομο η συνταγματική τάξη, αλλά και το έννομο αγαθό, η αξία, που δικαιολογεί και υπαίτει ιδιαίτερη νομική μεταχείριση».

Τα άρθρα αυτά σε συνδυασμό με το άρθρο 1 παρ. 2 (Λαϊκή Κυριαρχία) και το 4 παρ. 1 παρέχουν το νομικό θεμέλιο για την ανάπτυξη της έννοιας της Κοινωνίας των Πολιτών.

34. Βλ. v. Blasi, The First Amendment and the idea of Civic Courage: The Brandeis Opinion in Whitney v. California, 28 Wm. & Mary L. Rev. 653 (1988).

35. Μια τέτοια, Χομπεσιανή, μηχανιστική θεώρηση της ανθρώπινης ψυχολογίας, α-

παντάται συχνά στα πλαίσια των συζητήσεων για την ελευθερία του λόγου και η άγνοησή της εκ μέρους του αναλυτή, έχει μεγάλη σημασία για το εύρος της συνταγματικά προστατευόμενης ελευθερίας του λόγου. Ενδεικτικά από την άποψη αυτή είναι η μεταφορά που επαναλαμβάνεται στις συζητήσεις τις σχετικές με την ανατρεπτική προτροπή και στην Ελλάδα και στις ΗΠΑ. Όπως επιδρά στη φωτιά η πυρίτιδα, οδηγώντας κατά αναγκαιότητα στην έκρηξη, έτσι επιδρά και ο ανατρεπτικός λόγος στον νομικό και το μυαλό του ακροατή. Ο Καλλιγάς στις συζητήσεις της Β' Εθνοσυνέλευσης του 1864, ζητούσε για την αντιμετώπιση τέτοιων περιπτώσεων την πρόβλεψη «Συνταγματικών Πυροσβεστών», που θα τις έθεταν υπό έλεγχο. Βλ. Επίσημη Εφημερίς, τ. ΣΤ', (Οκτ. 1864) σ. 153. Στην Αμερικανική νομολογία στην υπόθεση *Gitlow v. New York*, ο δικαστής Sanford τόνισε: «The State cannot reasonably be required to measure the danger from every such utterance in the nice balance of a jeweler's scale.

A single revolutionary spark may kindle a fire that, smoldering for a time, may burst into a sweeping and destructive conflagration. It cannot be said that the state is acting arbitrarily... when... it seeks to extinguish the spark without waiting until it has enkindled the flame or blazed into the conflagration. Βλ. *Gitlow v. New York*, 268 U. S. 652, 669 (1925).

36. Βλέπε Νομοθετικό Διάταγμα 59 της 23 Σεπτεμβρίου 1974 το οποίο κατήργησε τον ΑΝ 509 που έθετε εκτός νόμου το ΚΚΕ.
37. Για την προβληματική της μεταπολίτευσης του 1975 ως τομή σε σχέση με την προηγούμενη συνταγματική μας ιστορία βλ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ ό.π. σ. 673 επ.
38. Η κοινωνία μας λόγω της παράδοσής της είναι φυσικό να δείχνεται επιφυλακτική έναντι περιορισμών της ελευθεροτυπίας.

Οι Έλληνες είτε λόγω της ετερογένειας των παραδόσεων, που διαμόρφωσαν την εθνική τους συνείδηση, (Δυτικό Ευρωπαϊκό φιλελεύθερο πνεύμα-Ανατολική Ορθοδοξία και Βυζαντινή παράδοση), είτε λόγω

των προτύπων, σύμφωνα με τα οποία συγκροτήθηκε το Ελληνικό κράτος (Απολυταρχισμός, Βασιλοκρατία), είτε λόγω της έντασης των κοινωνικών συγκρούσεων, συχνά απέτυχαν να διευθετήσουν τις διαφορές τους χωρίς να καταφύγουν σε περιστολή των ελευθεριών των πολιτικών τους αντιπάλων κι αυτό παρότι τα ελληνικά Συντάγματα, άλλοτε με μεγάλη έμφαση άλλοτε πιο διστακτικά, κατοχύρωναν τις πολιτικές ελευθερίες. Από τον Θεόφιλο Καίρη και τα Ευαγγελικά στον Κλεάνθη Τριανταφύλλου (Ραμπαγά) και στο νόμο 1837 περί Τύπου, από το Κατοχυρωτικό Νόμο 509 του 1947, η νόθευση του συνταγματικού φιλελευθερισμού εξέφραζε στο νομικό επίπεδο την ισχνότητα της Κοινωνίας των Πολιτών στην Ελλάδα και την έλλειψη σταθερού νομικού πλαισίου που θα κατοχύρωνε την αυτονομία της κοινωνίας, εμποδίζοντας την τάση της εκάστοτε εξουσίας να περιστέλλει τις πολιτικές ελευθερίες.